

“İş, Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi
Cilt:9 Sayı:4 , Eylül 2007, ISSN: 1303-2860
“İş, Güç” The Journal of Industrial Relations and Human Resources
Vol:9 No:4 September 2007, ISSN: 1303-2860

OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA TEKNOLOJİYE KARŞI DİRENCİN İKTİSAT TARİHİ

YAŞAR BÜLBÜL

Yard.Doç.Dr. Kocaeli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

RAHİMİ DENİZ ÖZBAY

Yard.Doç.Dr. Marmara Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Özet: *Bu çalışmada Sanayi Devriminin bir karakteristiği olan makina kırma eylemlerinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki örnekleri, arşiv belgelerini izleyerek tespit edilecektir. En çarpıcı örneğini İngiltere’deki Luddite hareketinin oluşturduğu bu kitlesel eylemler bölgesel ya da ülke boyutunda gerçekleşmiş, uzun süreli olmuş ve devletin sermaye lehine bir tavır almasıyla neticelenmiştir. Sanayileşmeyi hedefleyen her toplumda ortaya çıkan bu tür eylemlerin İmparatorluğu’ndaki benzerleri çoğunlukla işsizlik ya da ücret düşüklüğü gerekçesinden kaynaklanmıştır. Sermaye ve beşeri sermaye kaybı gerekçeleriyle gerçekleştirilen eylemlerin örneklerinin azlığı, yerli sermaye birikimi yetersiz bir toplum olmasından kaynaklanmıştır. Bu eylemlerin ortak özelliklerini olayların yayılma eğilimi göstermemesi; kısa süreli olması ve hakkaniyet çerçevesinde çözüme kavuşturulmuş olması şeklinde tespit edebiliriz. Bu olayların sonucunda ise Osmanlı Devleti’nin sermaye lehine ve emek aleyhine herhangi bir politika gütmeyeceği görülmektedir. Sanayileşme çabasının özellikle yabancı yatırıma büyük ölçüde ihtiyaç duymasına rağmen, yabancı sermayenin devletin destek ve güvence sağlaması yönündeki alışkanlık ve beklentilerine karşın, devlet bu konuda toplumsal çıkar ve itirazları dikkate almış, sermaye sınıfının isteklerini adalet süzgecinden geçirmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Makina kırma eylemleri, Teknolojiye direnç, Teknolojik işsizlik, Osmanlı’da teknolojiye direnç, Osmanlı’da yabancı sermaye*

Abstract: *In this paper, the Ottoman examples for machine-breaking riots as a characteristic of Industrial Revolution will be studied with the help of the Ottoman archival documents. Such mass actions whose the most eminent example was Luddite movement in Britain were region- or nation-wide, long-termed and resulted in the support of the State for the capital-holders against the labourers. Ottoman examples of such actions usual for every country industrializing arised from the unemployment and wage decreases. One of the reasons for the minority of the examples of the capital and human capital losses was the deficiency of the domestic capital. We can define the common characteristics of these actions as: not spreading, being short-termed, and being solved within justice. At the end of them: The Ottoman State, on the contrary, did not pursue a policy supporting for the capital-holders against the labourers. Although the industrialization process largely needed the contributions of the foreign capital, in spite of the possible expectations by foreign capital-holders forthe support of the State , the Ottomanstook the social interests and objections into consideration, and tried to maintain justice.*

Keywords: Machine-breaking riots, Resistance to technology, Technological unemployment, Resistance to technology in the Ottomans, Foreign capital in the Ottoman Empire

Giriş

Yeni teknolojiye doğrudan direnç, sıklıkla gözlemlenen tarihsel bir olgudur. Tarihsel olarak, ne zaman yeni bir teknik geliştirilse, onun üretimde kullanıp kullanılmamasıyla yani kabul edilip edilmemesiye ilgili bir seçim yapılmıştır. Bu tip olayların büyük çoğunluğunda bu karar çok basitmiş gibi görünebilir; eğer yeni teknik, verimliliği ve kârları arttırırsa benimsenecektir, aksi takdirde de benimsenmeyecektir. Fakat çok az ekonomi bu kararları tamamen rekabetçi firmaların adem-i merkezietçi karar alma süreçlerine bırakır. Bu tip gelişmeleri onaylayan ya da reddeden piyasa dışı bir mekanizma mutlaka vardır. Piyasa mekanizması tek başına neredeyse hiçbir zaman yeterli olmamıştır.

Piyasa dışı mekanizmaların en sıkça görüleni olan teknolojiye karşı aktif direnç, özellikle büyük teknolojik yeniliklerin birbiri peşisıra üretime dahil edildiği ve makinaya dayalı üretimin temel üretim şekli haline geldiği Sanayi Devrimi'nden sonra artmıştır. İngiltere'de bu Devrim'in ilk safhası, önemli sayıda makina kırma isyanıyla hatırlanır. Özellikle İngiltere ile anılan bu türden olayların teknolojik yeniliklere açık olan hemen her ülkede yaşanması tabiidir. Örneğin Fransa'da 1789'daki Fransız İhtilali ile başlayan makina kırma eylemleri çok daha büyük bir etkileşime sahipti. Ancak bu organize şiddet şeklinde“*aşağıdan gelen tehdit*”, müteşebbisleri yeni teknolojileri devreye sokmaktan ya da

makinaya dayalı üretimi geliştirmekten ciddi bir şekilde caydıran bir ortam yarattı. Oysa ki İngiltere'de bu çeşit ihtilalci bir tehdidin var olmaması, devletin yenilikçi müteşebbislere destek verme konusunda daha derin ve daha etkili bir baskı politikası uygulamasına imkan verdi (Horn: 2005, par. 3). Bu türden eylemler, sözkonusu yenilikleri ihtiyacı oranında ithal eden Osmanlı İmparatorluğu için de sözkonusu olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı'daki direnç eylemlerini ve sonuçlarını tespit edecek, devlet-sermayedar-işçi arasındaki ilişkileri ne yönde etkilediğini gözlemleyeceğiz .

Teknolojiye Karşı Direncin Politik İktisadı

İngiliz Sanayi Devrimi'nin başladığı sektör olan tekstil teknolojisindeki tüm büyük yenilikler, başlangıçta şiddetli tepkiyle karşılanmıştır¹. Çalışma hayatında ortaya çıkan bu sorunlar yoğun tarih araştırmalarının konusu olmasına rağmen, yeniliğe karşı bu türden direncin doğası ve önemi konusunda tarihçiler arasında hâlâ bir fikir birliği olmadığı söylenebilir (Nuvolari, 2000: 2).

Bu alanda önemli çalışmalar yapan Joel Mokyr makina isyanı olaylarına, özellikle Luddite isyanlarına dair yeni bir yorumda bulunmaktadır². Direnç olgusunu çeşitli boyutlarıyla inceleyen Mokyr³, bu tür eylemlerin nedenleri olarak irrasyonalitye, teknofobiye, demode olsalar dahi geleneksel değerlere ve adetlere körükörüne bağlılığı (Mokyr, 2005: 224), merkezîyetçiliği gösterdikten sonra, bu genellemenin önemli istisnaları olduğunu da belirtir: Deli Petro, I. Napolyon ve Haile Selassie gibi otokrat yöneticiler teknolojik gelişmenin siyasi ve askeri önemini görmüşler ve gerçek manada destek vermişlerdir (Mokyr, 2005: 239). Teknolojik açıdan geri kalmış toplumlar dönem dönem üstün bir teknolojiyi ithal etme konusunda isteksiz davranırlar, çünkü yabancı teknolojinin, dış siyasi egemenlik veya kültürel etkiyle birlikte geleceği endişesini taşırlar; hem İslam ve hem de

¹ John Kay'ın uçan mekiği (1733) geçimleri için endişe duyan örgücülerin şiddetli düşmanlığı ile karşılaştı. 1768'de 500 oduncu Londra'da mekanik bir testereye saldırdı. Lancashire'de 1779'da ve 1792'de çeşitli isyanlar görüldü. 1811 ve 1816 arası ülkenin orta kısımları ve endüstriyel bölgeler, makinelere çok büyük zararların verildiği Luddite isyanlarının merkeziydi. 1826'da bir kaç Lancashire kasabasında elle örücüler üç gün süren bir isyan başlattılar. 1830'da İngiltere'nin güneyinde tarımda kullanılan biçerdöver makinelerini hedefleyen Captain Swing isyanları vardı (Mokyr (1990) 256).

² Mokyr teknolojik seçimler konusunda toplumdaki farklı gruplar arasında çatışmayı işaret etmekte haklı olmakla birlikte, açıklamasını çok basitleştirmiş olması ve görüşlerini teknik değişimin dinamiklerinin redüksiyonist (*indirgemeci mi denmeli?*) (esas itibarıyla tek-boyutlu) bir temsiline dayandırması noktasında eleştirilmektedir (bkz. Nuvolari (2000), 3-12).

³ Mokyr , Joel (2005), *The Gifts of Athena, Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press, Fifth edition, ss. 218-283

Doğu teknolojiye karşı, kibirin ve şüphenin karışımı olan bir tavır gösterir (Mokyr, 2005:241). Dini inançlar da teknolojiye direncin ya da ondan korkunun arkasındaki neden olabilir. Çünkü son analizde bir icat faaliyeti bir isyan faaliyetidir ve din nadiren isyanı onaylar (Mokyr, 2005:249). Teknolojik değişime direncin bir diğer kaynağı, doğrudan ekonomik bir çıkarı olmayan tamamen entellektüel kaynakların bazı sosyal değerlere yönelik büyük kaygılarıdır (Mokyr, 2005:239). Teknoloji-karşıtı hareketlere, teknolojinin bir şekilde “*insanlıktan uzaklaştırıcı*”, ya da Marx, Heidegger ve Marcuse’un geleneklerinde “*yabancılaştırıcı*” olduğunu düşünen, modern toplumu insana hizmet etmesi gereken teknolojinin tümünden köleleri yapan teknolojik bir sistem olarak kabul eden ideologlar da ilham verebilmektedirler (Mokyr, 2005:241).

Mokyr’e göre, bu nedenlere kıyasla iktisadi nedenler hep daha önemli olmuştur; bunun nedeni de teknolojideki her değişikliğin neredeyse kaçınılmaz bir şekilde birilerinin refahını artırırken diğerininkini azaltmasıdır. Teknolojik gelişme, tüm sermayenin yeniden biçimlendirilebildiği ve insanların başarılı icatlarla işe yaramayanları mükemmel bir şekilde ayırt edebildiği bir tam rekabet ekonomisinde Pareto-geliştirici olabilir. Başka bir deyişle, teknolojik değişimler nadiren Pareto-geliştirici kaymalar olarak algılanmalı, aksine kazananları ve kaybedenleri olan dönüşümler olarak kabul edilmelidirler, çünkü ekonomik sistemde her zaman bir “*katılık*” vardır (Mokyr, 2005:236-237). Kaybedenler eski teknolojiye özgü ve farklı bir yatırım şekline kolayca dönüştürülemeyen (sermaye ekipmanı ve işgücü nitelikleri cinsinden) varlıklarla donanmış gruplardır. Eğer bu varlıklar mobilize edilemezse, yeni teknolojinin iktisadi sisteme sokulması onların önemli bir kayba uğramalarına, hatta bertaraf olmalarına yol açacaktır. Bundan dolayı, bu grupların yeniliğin uygulanmasına direnç göstermeleri rasyoneldir (Nuvolari, 2000:9). Refahı azalanlar yeni teknolojiyi kabul etme kararına, tüm bireyler piyasanın kararını kabul etmedikleri takdirde, piyasa dışı mekanizmalarla ve siyasi yollarla direnç gösterecektir (Mokyr, 2005:232).

Buradaki esas soru, niçin teknolojik değişikliğin bazı bireyler için gelir ya da fayda azaltıcı bir etkisi olduğudur. Bu sorunun cevapları şu şekilde sıralanabilir:

a.İşsizlik [ve Ücretlerde Düşüş]. Ricardo’nun makinalaşmanın emek aleyhine sonuçları hakkındaki büyük yankı uyandıran

görüşlerinden⁴ beri yaygın şekilde inanılan açık bir neden, emek tasarrufu sağlayan teknolojik değişimin farklılaşmamış emek talebini azaltması ve neticede işsizliğe ya da ücretlerde olası bir düşüşe yol açmasıdır. Ricardo'da, işçileri üretim periyodunda gerekli kılan tüketim mallarının ücret-fonu stoğunu, onları gereksiz kılan sabit sermayeye dönüştüren sermaye içerikli yenilik sözkonusudur. Sonuçta emek talebi, işlerin sayısı ve hasıla seviyesi sürekli düşmeye başlar. Önceleri yeniliğin herkese fayda sağlayacağı görüşünde olan Ricardo bu görüşünden tamamen uzaklaşarak, işçilerin teknik değişikliklerden korkmaları için bir çok nedenleri olduğunu gösteren bu modeli geliştirmiş (Humphrey, 2004:6) ve nihai görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: *“Tüm ispatlamak istediğim, makinenin keşfi ve kullanımının gayri safi üretimin eksilmesiyle sağlanabilme ihtimalidir: durum bu olduğunda bu işçi sınıfına haksızlık olacaktır, çünkü onların bir kısmı istihdamın dışına itilecek, nüfus onu istihdam etmek isteyen fonlarla karşılaştırıldığında, işsiz kalacaktır”* (Ricardo [1821] 2001:286).

Bu tespiti çağdaşları tarafından Klasik İktisat'ın Laissez faire'ci anlayışına aykırı bulunduğu için tepkiyle karşılanmasına (Samuelson, 1989:47) ve bu tepkiler bu görüşleri kitabına almaması şeklindeki ikazlara kadar varmasına rağmen (Samuelson, 1989:49), Ricardo bunları yayınlanmış ve o tarihten itibaren günümüze kadar süregelen bir tartışmanın merkezinde yer almıştır⁵.

⁴ Ricardo, David [1821] (2001), *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3rd edition, Batoche Books, Kitchener, ss. 282-291 (<http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/ricardo/Principles.pdf>)

⁵ Ancak neredeyse bir yüzyıl sonra Knut Wicksell, farklı bir tahmini emek arzı esnekliği katsayısı ve emek talebi teorisi kullanmasına rağmen, temelde aynı modeli kullanarak, Ricardo'nun tahmininin doğru olmadığını, işlerin ve reel hasılanın teknolojik gelişmeden dolayı kayba uğramasının şart olmadığını gösterdi (Humphrey (2004) 6). Nitekim korkulan teknolojik işsizlik örnekleri yaşanmamış; örneğin 19. yüzyıl İngiltere'sinde yapısal işsizlikte Ricardo'nun ve Luddite'lerin korktuğu türde seküler bir artış gerçekleşmemiştir (Mokyr (2005), 255). İktisat tarihinde teknolojik şokların üretim süreçlerinde devrime yol açtığı ve/veya belirli ürünlerin alışlageldik tarzın dışında üretilmeye başlanmasından dolayı o sektördeki işgücünü mağdur ettiği, genelde orta vadeli olaylar mevcuttur. Ekonomideki diğer sektörler işinden olan işgücünü eritemediği zaman da, işsizlik problemleri ortaya çıkmıştır. Bu türde bir “teknolojik işsizlik” klasik iktisatçılar tarafından açıkça öngörülüşken, iktisat tarihi bu tip görüşleri ampirik açıdan uzun dönemli bir olgu olarak görmemiştir (Foellmi ve Zweimueller (2005) 2). Nitekim çalışma ekonomistlerinin en son çalışmaları da yeni teknolojinin dengeli bir şekilde pozitif iş artışını beraberinde getirdiğini tespit etmektedir (Mokyr (1996) 21). Ancak Ricardo'nun görüşünün çağdaş bir iktisatçı olan Samuelson tarafından haklı bulunduğunu ve makineleşmenin işsizliğe yol açacağı şeklindeki görüşüne matematiksel olarak ispatlama yoluyla destek verildiğini de (bkz. Samuelson (1989), bu tartışmanın halen süregeldiğinin bir delili olarak ekleyelim.

b.Sermaye kayıpları. Fiziki sermaye bir kere şekillendirildikten sonra, onu başka bir şekle dönüştürmek çok zordur. Teknolojik değişim oranındaki bir artış mevcut eski makinaların piyasa değerini düşürtecek ve neticede eski makinaların sahipleri, güçleri yettiği takdirde, bu gelişmeyi durdurmanın bir yolunu bulmaya çalışacaklardır. Fakat bu türden tepkiler pek nadir görülmüştür. Fiziki sermaye sahiplerinin yeni tekniğin uygulanmasına karşı mücadele ettikleri durumlar, nispeten azdır. Çok bildik bir örnek, geliştirdiği uçan mekik dokumacı esnafının tepkisi ile karşılaştığı için Kay'ın, yaşadığı kenti terk etmek zorunda kalmasıdır. Fakat genelde makine sahipleri yeni makinaları alabilecek güce sahip olmuşlardır (Mokyr, 2005:256).

c.Parasal olmayan kayıplar. Teknolojik değişime bir diğer direnç kaynağı, onun sadece ortalama maliyetleri değil, maliyet fonksiyonunun genel şeklini de değiştirmesidir. Yeni teknoloji neticede genel maliyetleri azaltırken, firmanın minimum etkinlik büyüklüğü ve sanayiye giriş koşullarını değiştirebilir. Neticede ilk Sanayi Devrimi esnasında tekstil sanayiindeki firmaların minimum etkinlik büyüklüğü büyük oranda arttığı zaman, zanaatkarlar ve küçük yerli üreticiler güçlü bir şekilde sanayiın dışına atıldılar. Luddite ve Captain Swing olaylarından önce de, fabrikalar tarafından tehdit edilen zanaatkarların ve üreticilerin isyanları vardı (Randall, 1998:152). Fabrika hayatına, disiplini ve katılığında, fiziksel ortamı ve aile ile toplum üzerindeki dramatik etkisinden dolayı dikkate değer bir direnç hep mevcuttu (Mokyr, 2005:257).

Bunun ötesinde, yeni teknolojilerin üretim ve istihdamın bölgesel dağılımını etkilediği ve neticede işçileri bir bölgeden diğerine ya da kırsal bölgeden kentsel bölgeye göç etmeye zorladığı için, geleneksel toplumlara yıktıkları düşünülür. Bu sonuç, toplumun bazı üyeleri için çok sakıncalı bulunabilmektedir (Mokyr, 1996:25).

d-Beşeri Sermaye. Beşeri sermayeyi hesaba kattığımızda, çatışma olanakları çok daha fazladır. Beceriler ve tecrübe hayat boyu elde edilir, fakat yeni becerileri öğrenme kabiliyeti hayat devresi boyunca gerileme gösterir. Öğrencilik ya da çıraklık aşamasını artık geçmiş işçilerin, yenilik onların becerilerini gereksiz hale getirdiği ve neticede dönülemez şekilde onların beklenen hayat-boyu kazançlarını azalttığı müddetçe, yeni tekniklere direnç göstermesi beklenebilir. İngiliz Sanayi Devrimi örneği, bu noktayı da temsil kabiliyetine sahiptir. Eski sanayiler artan şekilde daha verimli fabrikaların baskısıyla karşılaşmasına rağmen, zanaatkarlar onlarda iş aramaktan genelde kaçınmışlar; fabrikalar da çocuk ve genç emeğine yüklenmişlerdir. Tıpkı

Sanayi Devrimi'nin erken dönem fabrikalarında olduğu gibi, bazı yeni teknolojiler, özellikle erkek emeğini dışlamak ve kadın ve çocuk emeğini kullanmak için tasarlanmışlardı (Mokyr, 2005:258).

e-Dışsallıklar. Dışsal etkiler söz konusu olduğu zaman, yani yeni teknoloji ortak kaynakları etkilediği zaman belirli kaygılar (çevre kirliliği vb.) ortaya çıkar. Dirençlerin bir kısmı teknolojik değişimin gelirlere doğrudan ilgili olmayan bu etkilerine karşıdır (Mokyr, 1996:34). Teknolojik değişikliğin faydaları aşan negatif dışsallıklar yaratmasından korkan bir çok çevreci de, yeniliklere şüphe ile bakmaktadır (Mokyr, 2005:244).

Teknolojiye Karşı Direnç Eylemlerinin Sonuçları

Sözü edilen iktisadi gerekçelerden kaynaklanan teknolojiye direncin örnekleri, halkın yerel otoritelere, hakimlere, belediye başkanlarına ve Parlamento'ya yazdıkları dilekçelerden grevlere, isyan türünden kitlesel hareketlere ve katletme, tehdit mektupları gönderme, kundaklama, makine kırma ve diğer türden sabotaj ve mülkiyete zarara kadar değişiklikler göstermekteydi (Archer, 2000:43). Bu türde dirençlerin en uzun süreli ve en doğrudan olanı Luddite hareketidir. Nitekim Luddism'in radikal ve devrimci bir siyasi boyut geliştirdiği ve sonuçta İngiliz işçi sınıfının oluşmasında önemli bir adım olduğu görüşü, bu eylemlerin boyut ve etkileri hakkında bir fikir vermektedir (Thompson, 2002:720). Luddism işçi sınıfının istek ve iradesine aykırı *laissez faire*'ci bir politik ekonominin dayatılmasında bir dönüm noktasıydı (Archer, 2000:48-49).

Bu türden eylemlerin sanayileşmiş Batı ekonomisi açısından sonuçlarının teknoloji lehine olduğu, devletin o güne kadarki işçi lehine ve teknoloji aleyhine olan yaklaşımını değiştirdiği iddia edilmektedir. 18. yüzyıl devletleri yeni endüstriyi düzenleyecek yasama konusunda isteksiz davranmak bir yana, bazı durumlarda işgücünün lehine müdahalede bulunabiliyorlardı. Ancak makinaya karşı artan şiddet protestoları yalnızca makina sahiplerinin ve devletin değil, *sans culottes*'in çoğunun da rahatını oldukça bozdu. Bu ortamda korunmaya ihtiyacı olan işgücü değil, mülk ve sermaye olmuştu. Artık devlet makinanın, sermayenin ve serbest piyasanın yanındaydı, işgücü lehine düzenlemelere de kayıtsızdı. Eski düzenleyici yasama bir kenara atıldı. 1812'nin başında makina kırıcıları idam etmeyi de içeren yeni cezai yasalar parlamentodan hızla geçirildi. Otoritelerin artan baskısıyla daha

* İşçilerden oluşan önemli bir siyasi grup. Hem siyasi bir duruşu olan ve hem de sosyal bir konumu olan ilk işçi grubu olduğundan dolayı 1789 Fransız Devrimi ve sonrasındaki devrimlerde büyük bir rol oynamıştır.

fazla asker, daha fazla casus, daha fazla tutuklama ve de infazlar devreye girdi (Thompson, 2002:719). İlginçtir ki, İspanya'ya Fransızlarla savaşmak için gönderilenden daha fazla asker Luddite'leri takip etmekle görevlendirildi. Bu birlikler büyük ve önemli fabrikaların içinde konuşlanmışlardı. Bu, devletin sermaye ve öncü yeniliklerle özdeşleşmesinin bir sembolüydü (Randall, 1998:155).

İşçilerin eylemleri karşısında mağdur durumuna düşen sermayedarı korumak güdüsünün dışında birtakım unsurlar da, bütün bu gelişmelerin nedeni olarak gösterilebilir. Unutulmamalıdır ki, aritmetik Sanayi Devrimi'nin temel aracı niteliğindeydi. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirenler onu bir dizi toplama ve çıkarma işlemi olarak görüyorlardı. Bu tür bir mantığın en tutarlı ve etkili savunucularından olan Jeremy Bentham'a göre ahlak ve siyaset bile bu basit hesaplamaların içine giriyordu. Siyasetin amacı mutluluğu sağlamaktı. Her insanın hem hazzı hem de ızdırabı miktar olarak ifade edilebilirdi. Hazdan ızdırabı düştüğünüz zaman, aradaki fark o insanın mutluluğunu gösterirdi. Tüm insanların hazlarını toplayıp ızdıraplarını bundan düştüğünüzde bu ikisi arasındaki fark bir ölçüt olabilir ve en fazla mutluluğu sağlayan devlet en iyi devlet sayılabilirdi (Hobsbawm, 2005:73). Faydacılık olarak adlandırılan bu etkin akım, devletin makinanın sağladığı yararların fazlalığını dikkate almasını gerektirmiştir.

Genel Hatları ile Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme

Batı'nın hemen yanında ve onunla sürekli ilişki içinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu da Sanayi Devrimi'nden etkilenmiş, bu alandaki gelişmeleri kendi siyaseti çerçevesinde takip etmiş ve uygulamaya koymuştur. Biz bu noktada, öncelikle Mokyr'in güçlü merkezîyetçiliklerinden dolayı teknolojiye karşı çıkan ülkelere gösterdiği istisnalar olan Deli Petro, I. Napolyon ve Haile Selassie gibi otokrat yöneticilere (Mokyr, 2005:239), Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme çabalarını başlatan, ilk Osmanlı reformcusu ve Osmanlı Devleti'ni nispeten modern bir devlete dönüştüren kişi olarak kabul edilen (Shaw,1971) Padişah III. Selim'in de (1789-1807) eklenmesi gerektiği kanaatini taşımaktayız. Ayrıca Mokyr, İslam'ın teknolojiye karşı genellikle düşmanca bir tavır takındığını belirtir (Mokyr, 2005:250) ⁶.

⁶ Mokyr bu bilgiyi Timur Kuran'a dayandırmaktadır. Kuran çalışmasında İslam ülkelerinin ekonomik kalkınmadaki başarısız performanslarının nedenlerine dair görüşleri: İslam'ın ekonomik konulara kayıtsız olduğu, kalkınmayı desteklediği ve kalkınmaya karşı olduğu şeklinde başlıca üç farklı kategoriye ayırmış, özellikle üçüncü görüş üzerinde durmakla birlikte, bu konunun daha detaylı incelenmeye muhtaç olduğunu da eklemiştir (Kuran (2004), 147). Daha öncesinde Charles Issawi de yayınlarının çoğunda Orta-Doğu'da 1100-1800 yılları arasında görülen ekonomik duraklamaya ve geri kalmışlığa neden

Oysa Osmanlı İmparatorluğu, altı asırlık tarihi boyunca çağdaşı olan Batı'daki ve Doğu'daki askeri ve sivil teknolojik gelişmeleri yakından takip etme imkanına sahip olmuş ve ihtiyaç duyduğu sahalarda teknoloji transferini gerçekleştirmiştir (İhsanoğlu, 1995.VII). Her ne kadar diğer İslam toplumları gibi Osmanlıların da, İslam dininin yapısından dolayı, yeni fikirlere ve tekniklere kapalı olduğu zannedilse de, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet ve toplum yapısının padişaha, ulemanın işbirliği olsun olmasın, devletin ve halkın yararına olacağına inandığı her türlü tasarrufta mutlak yetki veren özelliği, onları diğer İslam toplumlarından ayırmaktaydı. Böylece müslüman toplumuna faydalı ilim ve bilgilerin destekleyicisi rolünü üstlenen padişah, yeni fikirlerin araştırılması ve denenmesi için desteğini ve himayesini sağlamakta tam bir serbesti sahibiydi (Murphey, 1992:7). Nitekim yakın tarihli bir çalışmada Osmanlı ülkesi teknolojik diyalog için ideal, eşsiz bir ortam olarak tanımlanmaktadır⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın sonlarında başlayan sanayileşme çabaları arasında, yüksek teknolojiye dayalı üretim anlayışının ithali önemli bir yer tutar. Bu dönemde bir yandan eski usullerle üretimlerini sürdüren bazı kuruluşlarda yeni teknolojiye göre düzenlemeler yapılırken, bir yandan da en çok gerek duyulan alanlarda yeni fabrikalar kurma yoluna gidilmiştir (Martal, 1999:25).

Sanayileşme ile öncelikle ordunun Batı tipi bir yapı kazanması amaçlanmaktaydı. Batı ile ilişkiler öncelikle askeri işbirliğine dayandığı için Osmanlı'nın Batı'daki endüstri devrimine ilgisi sınırlı olmuş ve devletin varlık ve görev alanıyla sınırlanmıştır. Batı'dan bir takım yeniliklerin alınması bu nedenle belli alanlarda olmuştur. Osmanlı, endüstri düzenini ve ilişkilerini öncelikle belli sömürü ilişkilerine dayandıran Batı endüstrisi ile ilişkisini belli alanlarla sınırlı tutulmuştur (Genç, 2005:88). Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nun, teknolojinin çok kapsamlı ve etkili bir unsurunu oluşturduğu Sanayi Devrimi'ni ancak mekanik seviyede taklit ve tatbikinden bahsetmek mümkündür (bkz. Quataert, 1994:899 vd.). Söz konusu ilişkinin önemli bir yönü, yerli sermaye birikiminin yeterli olmamasından dolayı ortaya çıkan yabancı sermaye ihtiyacıdır.

Osmanlı Devleti 1760'lardan ve özellikle de 1780'lerden itibaren yoğun bir biçimde mali sorunlarla karşılaşmıştır. Ciddi maliyetler gerektiren sanayileşme çabalarının da başladığı bu dönemde Devlet bir yandan iç piyasalarda, örneğin Galata bankerlerinden borç bulmaya

olan en büyük faktörü, İslam ülkelerindeki yaratıcılık eksikliği ve teknolojik ilerlemeleri benimsemedeki yavaşlık olarak belirtmektedir (Murphey (1992) 9).

⁷ Agoston, Gabor (2005), *Guns for the Sultan*, Cambridge University Press, s. 45

çalışmış, öte yandan da devalüasyon yapmıştır. Ancak 1840'lı yıllardan itibaren bu kaynaklar da yeterli gelmeyince, dış borçlanma yoluyla sermaye açığı finanse edilmeye çalışılmıştır. Yabancı sermaye yatırımlarının diğer biçimi ise, yabancı sermaye tarafından kurulan işletmelere yapılan yatırımlardır (Pamuk, 1984:61-63). Devlet tarafından olduğu gibi, çoğunluğu yabancı olan özel sermayedarlar tarafından da muhtelif fabrikalar kurulmuştur. Hatta kurulan fabrikaların hemen hepsinin yabancıların elinde bulunduğu söylenebilir (Sarc, 1940:438). Bu ihtiyaç ve bağımlılıktan dolayı devletin sermaye yanlısı, onu koruyucu bir politika gütmesi beklenir. Nitekim esnafın ve tebaanın şikayetlerine rağmen, bu hususta yabancı yatırımcıya müsamahakar davranıldığıнын pek çok örneği mevcuttur (bkz. Kütükoğlu, 1992:105 vd.)

Osmanlı Devleti'nde ücret karşılığı çalışanların toplam nüfusa oranının, çok küçük bir oran olan %1 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir (Makal, 1997:163). Devlet, yabancı sermaye ve özel teşebbüs tarafından gerçekleştirilen mekanize fabrika üretimi elle imalatla karşılaştırıldığında nispeten önemsiz kalmıştır. "*Büyük sınaî kuruluşlar*"ın tümü 1914'te yalnızca 35.000 civarında işçiyi istihdam etmekteydi (Quataert, 1994:898).

Bu rakamların düşüklüğü, bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nu, makineye dayalı üretimin çok önemli ve çok daha büyük ölçekli sonuçlarının söz konusu olduğu, başta İngiltere olmak üzere sanayileşmiş Avrupa devletleri ile mukayese etmek açısından büyük güçlükler doğurmaktadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun da sermaye açığından dolayı (Avrupalı) yabancı yatırımcıya olan ihtiyacı, onun da bu ülkelerdeki tecrübelerin ve de sorunların, küçük ölçekli de olsa, benzerlerini yaşaması riskini beraberinde getirmiştir. Üstelik alışkanlıkları ve beklentileri bu yönde olan İngiliz sermayesinin, 1860,70 ve 80'lerde dış borçlar dışındaki yabancı sermaye girişinde birinci sırada yer aldığı gerçeği (Pamuk, 1984:85), bu olasılığı güçlendirmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı İktisadi Nedenlerden Kaynaklanan Eylemler

Devletin yanı sıra, yabancı ve yerli girişimcilerin de fabrika kurmaya başladıkları 1830'lu ve 1840'lı yıllardan itibaren bu tipte olaylara rastlanmıştır. Osmanlı toplumunun ülkeye henüz girmeye başlayan Batı teknolojisi ve makinalarına bir tepkisi olarak ortaya çıkan tahrip hareketleri, modern anlamda ilk işçi hareketleri olarak tanımlanmaktadır (Karakışla, 1998:29). Bu türden eylemleri gerekçelerine göre sınıflandırdığımızda, şöyle bir tablo ile karşılaşılmaktadır:

a.İşsizlik ve Ücretlerde Düşüşün Yol Açtığı İşçi Eylemleri:

1830'ların sonlarından itibaren Avrupa nihai tekstil ürünlerinin (özellikle ucuz Manchester pamuğunun) artan miktarlarda ithalatı, tekstil üretim merkezlerindeki yerel üretimi önemli ölçüde azalttı. Neticede pahalı olmayan kumaşın üreticileri ciddi sıkıntılar yaşarken, pahalı lüks kumaş üreticileri pazarlarını korumayı başardılar. Osmanlı pazarı artan iletişim imkanları ve kırsal güvenliğin sağlanmasının bir sonucu olarak yüzyıl boyunca önemli oranda büyümesine rağmen, düşük kaliteli ürün üretenlerin durumu asla gerçek manada iyileşme göstermedi (Vatter, 1993:75-76). Bunun bildik sonucu olan işsizlik ya da ücret düşüklüğü, birtakım eylemlere yol açmıştır.

1839'da İslimiye'de Dobri Jaleskov'un fabrikasında kadın işçilerin kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makinalara karşı isyan ettikleri olayın (Sencer, 1969:69) detaylı bilgisine ne yazık ki sahip değiliz.

1851'de Samokov'da kurulmuş olan mekanik tarağa karşı girişilen bir hareket ise makina karşıtı eylemlerin en ilginçlerinden biri olarak tanımlanmaktadır: Özellikle kadın tekstil işçileri kürek, balta ve sopalarla bir dokuma atölyesine hücum etmiş ve ancak, muhtemelen işsizlik tehdidinin ya da ücretlerinin düşürülmesinin nedeni olarak suçladıkları tarağın bir daha kullanılmayacağı sözü verildikten sonra hareketten vazgeçmişlerdir (Sencer, 1969:90).

1862'de Bursa yöresindeki işçilerin fabrikaların çoğunun kapanmasından kaynaklanan huzursuzluğu, kendisini cemaatler arası çatışmalar şeklinde göstermiş ve "*Bursa ahali-i islâmiyesi ayaklanıp Müslümanların cümlesi cami'a gelsinler deyü sokaklarda nidâ olunmuş ve beş altı bin adam Ulu Cami-i şerîfde ictimâ' eyledikten sonra Sedbaşı mahallesine azîmet ederek orada Ermeni milletinden birinin bir ipek fabrikasını sertâpâ tahrîb ve ihrâk eylemiş*"terdir (HR. TO. 199/69). Görünürdeki mesele, eski bir müslüman mezarlığına hürmetsizlik yapılmasıydı. Bazı Türkler otoritelerin binayı yıkmasını istediler. Dahası, taleplerinin göz ardı edilmesi halinde Şam'da yakın geçmişte çıkan işçi isyanına gönderme yaparak "*Şam vak'asını tecdîd ederiz*" tehdidinde bulundular (HR. TO. 199/69). Olayı anlatan İngiliz konsolosu, hikayesi boyunca ana neden olarak İslam fanatizmine atıfta bulunur. Ama raporunu bitirirken işin aslını da gözler önüne serer. Konsolosa göre, Bursa'nın bütün ipek fabrikaları, otoriteler esaslı tedbirler almazlarsa tehlike altına girecekti. Kendi sözlerinden anlaşılıyor ki, isyana neden olan bir mezarlık değil, düşük ücretler ve eşitsizlikti. Dolayısıyla isyan cemaatler arası şiddet biçimini almıştı, ama içeriği işlerini kurtarmak isteyen işçilerin protestosuymdu (Quataert, 1999:231-233). Sonuçta,

Bursa'da üretilen ham ipek içinde fabrika üretiminin oranının %85'ten %65'e gerilemesi, kısa vadede bu işçi eyleminin haklı bulunduğu ve başarılı sonuç verdiği göstermektedir.

Daha önce de işçi isyanlarına sahne olan Şam'da, Ocak 1879'un başında üç bin kadar dokuma işçisi ücret kesintisini protesto etmek için işverenlerine karşı greve gittiler ve şehrin dokuma atölyelerindeki tüm faaliyetleri durdurdular. 4 hafta süresince millitaneler potansiyel grev kırıcılarını tehditle korkutarak ve tezgah üzerindeki işleri keserek tüm dokumacıların iş durdurma eylemine itaat etmelerini sağladılar (Vatter, 1998:63). Eylemin başarısından olsa gerek, patronlar eski ücretleri yeniden verdiler ve işçiler işe geri döndüler (Vatter, 1993:77). İşçiler lehine olan bu sonuç üzerinde, Osmanlı hükümetinin işçilere karşı caydırıcı bir politika gütmemesi de etkili olmuştur.

Maliye nezareti tarafından emniyet genel müdürlüğüne Cibali'deki reji fabrikası işçilerinin şiddet kullanacağına, "*hatta fabrikayı yakmak ve makinaları kırmak gibi teşebbüsât da vâki' olacağı*"na dair bir duyum alındığı bildirilmekte ve gerekli tedbirlerin alınması talep edilmektedir (Maliye Nezareti, Varidât-ı Umumiye Müdüriyeti, 3. Şube, Umumî: 17693, Hususî: 35); ne yazık ki bu olayın neden ve sonuçları ile ilgili daha fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak bu talep, bu türden olayların bir realitesi olduğunu gösterir. Gene ilave bilgiye ulaşamadığımız bir başka olayda da, emniyet müdürlüğünden "*devr-i sâbıkda tahrîb edilen kibrit fabrikası hakkında*" bilgi istenmektedir (DH. MUİ. 80-1/37). Bu tahrip olayının da makineye karşı tepkiden kaynaklanması ihtimal dahilindedir.

Bir başka örnekte, inşa edilen palamut tasfiye fabrikası yüzünden bir çok insanın işsiz kaldığı ("*on bin mikdârı nüfûs ta'ayyüş etmekte olmasıyla zikr olunan makine işledildiği halde bunların sûret-i ta'ayyüşlerine külliyyen halel gelerek*") tespit edilmekte, üstelik makineyi hükümetten "*ruhsat istihsâliyle ihdâs etmemiş olduğu anlaşıldığına*" binaen İzmir valisinin adı eçen makinenin "*ta'tîli husûsunda*" müzakerelere başlaması gerektiği belirtilmektedir (A. MKT. UM. 431/59). Görüldüğü gibi, makineleşmenin yol açtığı işsizlik sorununa, devletin çözüm bulması beklenmekte ve talep edilmektedir. Devlet de normal şartlar altında göz yumduğu ruhsatsız fabrikalara⁸, halkın şikayeti üzerine müdahaleden çekinmemektedir.

1906 yılındaki bir diğer olayda ise, Kavala'da tütün tüccarıyla amele arasındaki ihtilaf neticesinde amelenin *yevmiyesi ücretlerinden tenzilât* yapılması üzerine isyan ederek *iki yüzü mütecaviz mağazalarda* camları kırdıklarını öğreniyoruz. Belgelerde buna yol açanlardan zararın

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu:1992

tazmin edileceğinin ve kent dışına çıkartılacaklarının ve bunların yanı sıra, bu tip amele, bir iddiaya göre, döverek cezalandırmış olan jandarmanın meslekten ihraç edileceğinin de ifade edilmesi (TFR. 1. SL. 68/6732), devletin hassasiyetlerini göstermesi açısından ilginçtir.

Halı dokumacılığının önemli merkezlerinden Uşak, bu türden birkaç olayın yaşandığı bir yer olmuştur. Hatta Uşak yöresinde elle iplik eğirenlerin seferberlik halinde fabrika kurulmasını engellediği söylenebilir (Quataert, 1999:266). Örneğin; 1880 yılı dolaylarında Uşak'a getirilen eğirme makinesinin kullanımından, elle iplik eğirenlerin işlerini korumak için harekete geçmelerinden dolayı vazgeçildi. Makineleşmeye yönelik bu başarısız girişimden birkaç yıl sonra, iki sermaye sahibi halı ipliği üretecek bir fabrika kurmaya çalıştılar, ama devlet "ahali"nin protestoları üzerine bu fabrikanın kurulmasına izin vermedi (Quataert, 1999:264).

1908 Mart'ının ortasında da çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan bir kalabalık, 3 yün eğirme fabrikasına saldırdılar, depolanmış yünün büyük miktarını alıp götürdüler ve makinelerin olduğu odaları yıktılar. Genellikle kadınlardan oluşan ve sayısı 1500'e varan bu kalabalığın sokaklarda yürüyüş yapıp sıkıntılarının giderilmesini istediği bu isyan, bir kaç gün daha sürdü. Eyalet merkezinden isyanı bastırmak için gönderilen sivil ve askeri otoriteler isyancıları yakaladılar. İki gün sonra, başka bir grup vilayet binasının önünde toplanarak tutuklananların serbest bırakılmasını istedi. Sonraki gün, 500-600 kişilik daha küçük bir kalabalık toplandı ve fabrikası yıkılanlardan Yılancızade Osman Efendi'nin binasının yenilenmesine yönelik çalışmaları engelledi. Onarıma karşı protestoda bulundular ve binanın tekrar yıkılmasını talep ettiler. Uşak'ın bağlı olduğu Kütahya vilayetinin mutasarrıfı (vali) ve başkomiseri isyanı bastırmak üzere gönderildiler. Talepleri dinledikten sonra, fabrikanın çatısının yeniden yapılmasını durdurdular ve kalabalıkların öfkelerini İstanbul'daki üstlerine izah etmeye çalıştılar: Bu kadınların büyük bir kısmı, eğirme fabrikaları ve Halı İmalatçıları Şirketi ile onun Uşak'taki şube temsilcileri yüzünden işsiz kalmışlardı. Uşak kadınları ve komşu köylerin geçimlerinin, sadece eğer (1)fabrikalar toptan ve tamamen ortadan kaldırılırsa, (2) tröstün iplik ithalatı yasaklanırsa güvence altına alınabileceklerini söylediler. Vali ve başkomiser merkezi hükümetin bu talepleri karşılama tavsiyesinde bulundular, aksi her yaklaşım halk isyanı yaratacak, zorla bastırılmasına ve daha başka sıkıntılara yol açacaktı. Neticede halı şirketinin şube temsilcilerinin iplik ithalatı yapmalarının yasaklanmasına ve fabrikaların kapatılmasına karar verildi (Quataert, 1985:481-483).

Emek-yoğun bir sektör olduğunu bildiğimiz tarımda da direnç eylemlerine rastlıyoruz. 1885 yılında Bulgaristan'da işçi ücretlerindeki yükselişi dengelemek isteyen büyük arazi sahipleri tarımı makinalaştırmaya çalıştıklarında, Güneydoğu Bulgaristan'a 60 adet biçerdöver makinası ithal etiler; fakat bunları kullanmakta pek başarılı olamadılar. Makine bakımı açısından altyapı noksandı, arazi parçaları fazlasıyla bölük pörçük ve dağınık duruma gelmişti; pazarlık güçlerini korumak isteyen tarım işçileri *"biçerdöver makinalarının nafakalarını ellerinden alacağından korkarak, buğday demetlerini bağlamayı reddettiler."* Makineye karşı bu pasif direnişin gayet etkili olduğu *"Bugün (bu makineler) ahırlarda pas tutmakla meşguller"* (Palairet, 2000:206) açıklamasından anlaşılmaktadır.

Bir başka tarımsal örnekte, köylülerin mülkü olan veya ortaklık ve kiracılık yolu ile tasarruf ettikleri toprakların ortalama büyüklüğünün 12 ila 48 dönüm arasında değişmesinden dolayı, çapa veya karasabana göre çok pahalı olan demir pulluğun kullanımını engellemiş oldukları görülmektedir. Pulluk kullanılmasıyla işlerinden olacaklarını gören köylülerin bu "gavur icadı"na karşı besledikleri duyguların da etkisiyle, bazı yörelerde toprak sahiplerinin ileri teknoloji kullanma yolundaki çabaları *"köylülerin çok sert direnmesiyle"* karşılaşmıştır (Kurmuş, 1982:89). Bu tür direnmeler Osmanlı ülkesinde mevcut İngiliz çiftliklerinde de olmuştur. Örneğin çiftliğinde "İngiliz" pulluğu kullanmak yolunda bir girişimde bulunduğu zaman ilk karşı koymanın çiftlik kahyasından ve sonraları daha sert biçimde işçilerden gelmesi üzerine, tek çıkar yolun işçileri ikna etmekten geçtiğini anlayan çiftlik sahibi, çiftliğin bir köşesinde ayırdığı özel bir yerde iki yıl süreyle "İngiliz" pulluğunu deneysel olarak kullanmış, aldığı sonuçları geleneksel tarım araçlarıyla alınan sonuçlarla karşılaştırarak, "İngiliz" pulluğunun işçilerin sandığı gibi "beş para etmez ve uydurma" bir araç olmadığını gösterince, direnme sona ermiştir (Kurmuş, 1982:89).

Ulaştırma sektöründe de, ticaretteki ve buharlı gemilerin tonajındaki artışın mevcut Osmanlı liman tesislerinde büyük gerginliklere yol açtığı görülür. Mevcut kapasitenin yetersiz kalmasının ve dolayısıyla gecikmelere yol açmasının sonucunda, yabancı şirketler Selanik'te, İzmir'de, Beyrut'ta ve İstanbul'da daha büyük ve daha verimli liman tesisleri inşa ettiler ve işlettiler (Quataert, 1994:802). Bu gelişme liman bölgesinde istihdam edilen çok sayıdaki Osmanlı işçisini tehdit eder olmuştur. Bu dört limanda daha önce, binlerce tekneci hayatlarını demir atan gemilerle liman arasında yolcu ve yük taşıyarak kazanmaktaydı. Hamallar malları limandan gümrüğe ve depolara taşımaktaydı. Yapılan yeni liman onların işyerlerini ve hatta işlerini

ellerinden aldı (Quataert, 1994:803). Mağdur olan liman işçileri bu duruma tepki gösterdiler; gemilerin yük boşaltmasına engel oldular ve inşaatı sabote ettiler. Bu eylemlerden zarar gören yabancı tüccar ve liman şirketi görevlileri kendi ülkelerinin konsoloslarına başvurular ve yabancı şirketlerin isteği doğrultusunda Osmanlı hükümeti kendi tebaasını tutukladı (Quataert, 1987:305). Fakat bu tedbir eylemleri sonlandırmamış, liman işçileri mücadelelerine devam etmiş ve büyük bir başarıyla şirketlerden önemli imtiyazlar koparmışlardır (Quataert, 1994:804).

II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde yaşanan kaos ve belirsizlik ortamında Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok grev olayı meydana gelmiştir. Bu tarihlerde genel olarak demiryolu işçileri tarafından çıkarılan grevlerden birisi de Aydın demiryolu işçi ve memurlarının greviydi. Çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik bu grev girişimine devletin tepkisi, çalışmak istemeyenlere ses çıkarmamak, fakat çalışmak isteyenlere mani olmalarını onaylamamaktan ibaretti. Ancak işçilerin iki kere işbaşı yapmalarına rağmen tekrar iş bırakmaları üzerine, hükümet grevin halka zarar verdiğini belirterek, elebaşlarının yakalanıp 1 ay cezaya çarptırılmasını isteyince, olaylar patlak verdi. İşçiler bir treni yoldan çıkardı, depoları yaktı, telgraf hatlarını kesti. Silahlı çatışma neticesinde bir işçi öldü ve birkaçı da yaralandı. Uzun müzakerelerden sonra, işçilerle şirket arasında hükümetin girişimi ve talebi üzerine bir anlaşma sağlanmıştır (Akyıldız, 2005:56).

b. Sermaye kayıpları gerekçesiyle gerçekleşen eylemler

Bu kategorideki eylemlerin genelde demiryoluna karşı gerçekleştiğini görüyoruz. Ulaşımında büyük bir devrim olan demiryolu, geleneksel ulaşım yöntemleriyle iştigal edenlerin işlerini sekteye uğratmıştır. Bu türden bir örnekte, 1888'de İzmir'de örgütlenmiş deve kervanları ile demiryolu şirketi arasındaki rekabetin bir mücadeleye dönüştüğü, iki tarafın o dönemlerde dağlarda gezen eşkıya efelerle anlaşmalara girip birbirlerinin taşıma faaliyetlerini baltalamaya teşebbüs ettikleri gözlemlenmektedir (Kıray, 1998:27). Ancak daha sonra demiryolu şirketinin bir tazminat ödemesi üzerine bir anlaşma sağlanmış ve deve kervanları ile demiryolları birbirlerini tamamlayan bir ulaşım sistemi kurmayı başarmışlardır.

Fransız devlet arşivindeki belgelerde Hicaz demiryoluyla ilgili şu tepki ve eylemlere rastlanmaktadır: Şam'ı Medine'ye, sahil kentlerini kutsal kentlere bağlamak amacıyla inşaatına (inşasına) başlanan Hicaz demiryolu, Mezopotamya, sahil kentleri ve kutsal kentler arasında kervancılıkla geçinen bedevi kabilelerin sürekli tepki ve hücumuna

uğramıştır. Demiryolu yapımı Medine'ye yaklaştıkça, aşiretlerin tepkisi de artmıştır. Kervan taşımacılığını yok edeceğinden ve özgürlüklerini sınırlandıracağından, aşiretler her yola başvurup demiryolu yapımını engellemek istemişler; örneğin sabotajlar yapmışlar, demiryoluyla hacca gitmek isteyenleri terörize etmişlerdir. Yetkililer tepkileri durdurmak için aşiret ileri gelenleri ile görüşmeler yaptılar, ancak bir sonuç alınamadı. Ancak, kervancılıkla geçinenlerin demiryoluyla rekabet olanağı yoktu. Demiryolunu tahrip etmek, istasyonlara saldırmak ve görevlileri öldürmekle gözdağı vermek ve böylece işlerinin biraz daha sürmesini sağlamak, olası yıkımı en azından geciktirmek istiyorlardı. Nitekim bütün bu engellemelere karşın yol tamamlandı. Bedevi ve Arap aşiretlerin tahrip eylemleri daha sonra da sürdü (Güzel, 1990:290-291).

İngiliz arşivlerinde yer alan raporlarda ise loncaların pek çok fabrika kurma girişimine karşı direnç gösterdiği belirtilmektedir. Bu direnişin loncalar açısından istenildiği gibi bir netice veren bir örneği, Antakya'da kurulması amaçlanan bir pamuk ipliği fabrikasına karşı gerçekleştirilmiştir (nakleden Pamuk, 1984:147).

c.Parasal Olmayan Kayıplar Nedeniyle Gerçekleşen Eylemler

Bu gerekçe ile gerçekleştirilen eylemlerden ilkinde, Samokov'da kaytan üreten bir fabrikanın sahibi, yöre halkının "*garaz ve nefsanîyet*"ten dolayı fabrikaya zarar vermesinden endişe etmekte ve "*vâki' olan müdahalenin men'iyle âcizânemin gadırdan vikâyesi*" konusunda talepte bulunmaktadır (HR. MKT. 49/14). Fabrika sahibi ile yöre halkı arasındaki bu gerginliğin nedeni olan "garaz"ın, birtakım sosyal değerlerin kaybolmasından doğan rahatsızlıktan kaynaklanmış olması ihtimal dahilindedir.

Adana'da 1866 tarihinde cereyan eden bir başka olayda ise, Figon isimli bir Fransız müteşebbis bir işçisine işkence yapmakla suçlanmakta, müteşebbis de bunun nedeni olarak işçisinin hırsızlık yaptığını iddia etmekte, her ikisi de konsolosluga celb edildikten sonra, işçisini işkenceyle canlı cenazeye dönüştüren Figon'un tutum ve tavırlarından halkın da rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca işçilerin değil, tüm yöre halkının nefret hislerine rağmen, bu müteşebbisi şikayetle yetindikleri dikkat çekicidir (Hariciye 13259). Bu sükunetin nedenlerinden birinin, halkın devletin haksızlığı gidereceğine güveni olduğu söylenebilir.

Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki belgelerde yer alan, 10 Nisan 1907 tarihli ve Fransa Şam Konsolosluğu'ndaki bir raporda, sık sık kaza yaparak toplumsal tedirginliğe yol açan tramvaylara karşı

halkın gösterdiği şiddetli tepkilerden biri, şu şekilde hikaye edilmektedir (Güzel, 1990:287-88):

“Cumartesi, 6 Nisan 1907 akşamı Şam’ın kenar mahallelerinden 20.000 nüfuslu Midan’da bir tramvay kazası büyük bir heyecanın ve olayların doğmasına yol açtı. Kamu yöneticilerinin aldıkları önlemlerle olaylar daha büyük boyutlar kazanmadan zapturapt altına alındı. Kaza şöyle oldu: 12 yaşındaki bir çocuk bir tramvayın parmaklıklarına asılarak eğlenmek isterken, şanssızlık eseri kayıyor ve ayağı kırılıyor. Elektrikli Işıklandırma ve Tramvay Şirketi’ne karşı düşmanlıklarını daha önce de birçok kez gösteren mahalle sakinleri Midan çarşısını işgal edip, tramvayın üstüne atlayıp, sürücüsünü feci biçimde dövüyorlar, sürücü hastaneye kaldırılıyor. Tabancalar patlıyor, Şirketin (Société Anonyme Impériale Ottomane de Tramways et d’Eclairage Electrique de Damas Belçika ve Fransa ağırlıklı birşirkettir) 3 tramvayı tamamen tahrip ediyor. Mahalle komiserliği tek başına olayların üstesinden gelemeyince Vali ve Jandarma komutanı asker eşliğinde Midan çarşısına geldiler ve epey uğraştıktan sonra kalabalığın dağıtılmasını ve sükuneti sağladılar. Ertesi günden itibaren vali, karışıklıklarla ilgili gerekli soruşturmayı açtırdı ve çok sayıda karışıklık çıkarıcının tutuklanmasından sonra sükunet tamamıyla sağlandı.”

Bu türden başka olaylara da rastlıyoruz: Bizzat Suriye valisi tramvaya haddinden fazla yolcu alındığından ve kullanılan araba makineleri eski ve istenildiği zaman durdurulamamak yüzünden bir çok kazaya ve bu yüzden ahalinin şikâyetine nedeniyet verdiğini bildirmektedir. Ayrıca tramvay arabalarına *on on iki yaşlarında bir alay çocuk musallat olarak biletcilerin içeride bulunmalarından bi’-istifade arabaları tahrip ve tatil ve yolcuların üzerine taş ve çamur atmak suretiyle taciz etmekte olduklarından şikayet edilmektedir* (DH. KMS. 5/26 Suriye Vilâyeti Mektubi Kalemi Numara: 614).

İstanbul’da fabrikaların elektrik kablolarının koparılması üzerine Nafia Nezareti müsteşarı tarafından polise şikayette bulunulmuş; hemen akabinde yakalanan suçluların Sosyalist görüşlü kişiler olduğu tespit edilmiştir (DH. KMS 61-2/63). Bu kişilerin kapitalist üreticilere zarar vermek maksadı taşıyan teşebbüsü, birtakım sosyal ve geleneksel değerlere uygun olmadıklarını düşündükleri bu üretim tarzına muhalefetten kaynaklanmaktadır.

d.Beşeri Sermaye Kaybı Nedeni ile Gerçekleştirilen Eylemler

Osmanlı İmparatorluğu’nda işletmelerde kalifiye yerli işgücü istihdamında ciddi sorunlar söz konusudur. Bu yüzden yabancı işgücüne özellikle önem verilmektedir. Tanzimatçılar sanayileşme süreci

çinde büyük ölçüde yabancı uzmanlardan yararlanmışlardır. Bir fabrikanın kurulması söz konusu olduğunda, çoğunlukla makine ve tezgahlar yurtdışından getirilmekte, bu makinelerin kurulması, işletilmesi hatta bakım ve tamirinde çalışan mühendis, usta ve işçiler bile yabancılardan oluşmaktaydı. Önceleri bu kişiler çoğunlukla İngilizlerden oluşuyordu, daha sonra Belçika, Fransa, İtalya ve Avusturya'dan da teknik elemanlar getirilmiştir. Fabrikalarda çalışan vasıfsız işçiler ise genellikle gayri müslimlerden oluşuyordu. Fabrikada çalışan Türklerin sayısı ise oldukça azdı (Önsoy, 1988:54). Bunun yanı sıra, yabancı ve kalifiye elemana ödenecek ücret de yüksek olmaktadır. Örneğin 1840'larda İslimiye fabrikasında görevlendirilmek üzere, Belçika'dan getirilecek mühendis Grenvill'e 42.200 guruş yıllık ödenmesi düşünülmüştür ki, bu oldukça önemli bir miktardır (Pullukçuoğlu Yapıcı, 1998:22). Yabancı işçilerin çoğunluğunun ve de ücret farklılıklarının sorun yarattığı ve yerli işçilerin yabancı işçilere tepki göstermesine kadar vardığı olaylar mevcuttur. Örneğin Paşabahçe fabrikasına "*beş altı nefer Avusturyalı amele getirilerek Anadolu'lu birkaç ameleye yol verilmesinden*" dolayı yerli işçiler "*terk-i işgâl*" eylemişler, yetkililer bunun üzerine güvenlik güçlerinden destek ve müdahale istemişlerdir (ZB 627/86).

Herne kadar zanaatkarın fabrikalarda çalışmak istememesi ve kadınların evin dışında çalışmasının tasvip edilmemesi nedeniyle, sanayinin başlangıçta işçi açığına sahip olduğu bilinse de, bu durumun kısa vadeli olduğu örneklerle görülmektedir. Nitekim Falkeisen isimli bir İsviçreli buhar motoruyla işleyen bir fabrika tesis etmiş, başlangıçta büyük güçlüklerle karşılaşan ve makineli bir müessesede hiç kimse çalışmak istemediği için amele bulamayan bu fabrika, sonraları süratle gelişme göstermiş ve kısa bir zaman içinde Bursa'da birçok ipek fabrikaları meydana gelmiştir (Sarc, 1940:437).

Karşılaşılan bir diğer sorun, nitelikli eleman sorunudur. İslimiye'deki çuha fabrikasında çalışmak üzere istihdam edilen yerli halktan işçiler, son derece beceriksiz oldukları için özellikle ilk yıllarda "*yaptıklarından ziyadesini bozmuşlardır*" (Pullukçuoğlu Yapıcı, 1998:22). Ancak 1837 yılında fabrikayı gezen Ami Boué bu müessesenin iyi çalıştığını ifade ettiğine göre⁹, sorunlar giderilmiş olmalıdır (Sarc, 1940:436).

Fransız arşiv belgelerinde yer alan bir başka olayda ise, 1908 Şubat ayında Zaruyik aşiretinin Kamaran'da sağlık işlerinde Hristiyanların çalıştırılmasını protesto etmek ve onların işten

⁹ Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Tome III, Paris, 1840, ss. 100-102

çıkarılmalarını sağlamak amacıyla ayaklandıkları, Hudeyde'nin ulaşım ve iletişim yollarını bu arada telgraf tellerini kestikleri, suçluların cezalandırılması için asker gönderilmesine karar verildiği bildirilmektedir (Güzel, 1990:289). Bu tepkide dini kaygıların yanı sıra, müslüman nüfusun beşeri sermaye kaybına uğramasının da etken olduğu düşünülebilir.

e.Negatif Dışsallıklar Nedeni ile Gerçekleştirilen Eylemler

Bursa'da halk valilik makamına başvurarak "*adi bir mesken için harik duvarı yaptırılması mecburiyet-i kânûniyeden iken merkurum Vasilyadi'ye fabrika kazanı için müsâ'ade ediliyor*" şeklinde, kanunsuz yapılan ve "*cümlemizin sıhhatini haleldâr*" ederek çevre sağlığı için tehlikeli olan bir fabrika hakkında şikayette bulunur (BOA, DH. İD. 107/41); nafia başkatibi fabrikanın yıkılmasına dair görüş bildirir (BOA, DH. İD. No: 746/299) ve sonrasında meclisten bu yönde bir karar çıkar (BOA, DH. İD. No: 1019/464). Benzeri bir olay ise İstanbul'da gerçekleşmiş, bu olayda halk yaktığı kömür yüzünden çevreyi kirleten fabrikadan rahatsız ve şikayetçi olmuş, yetkili makamlar da bunun gereğinin yapılması için gerekli talimatları vermişlerdir (A. MKT. NZD. 393/48). Bu kararlar, Osmanlı'nın "her şeye rağmen sanayileşme" kaygısından uzak olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Sünger avcıları ile avlanmak için makine kullanan kişiler arasındaki bir olayda, sünger avcıları "*makine ile sünger ihrâcına teşebbüs olunmaktan nâşî tohumları harâb edilerek*" üretime zarar vermesinden dolayı şikayette bulunmuş (DH. MKT. 1445/77); makine kullanılması yüzünden ortaya çıkan sorunlar bir raporla detaylandırılmıştır (Y. MTV. 91/26). Rum Patriği de makine aleyhinde harekete geçmesine rağmen, sorunlar sürmüş, "*sünger dalgıçlarıyla makine taraftarları beyninde bir hadise vukû' bulmuş*"tur (İD. 915/72663). Bu olay makineleşmenin negatif dışsallıklarına bir örnek olarak gösterilebilir.

Tespit edebildiğimiz bu olayların çoğunlukla işsizlik ya da ücret düşüklüğü gibi gerekçelerden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Nitekim bu tür olaylar başta Uşak ve Bursa olmak üzere, makineli üretimin yoğun şekilde kullanıldığı tekstil sanayiinin mevcut olduğu şehirlerde yaşanmıştır. Tekstil sanayiinin yanı sıra, emek-yoğun bir sektör olan tarımda ve ulaşım sektöründe de benzer tepkileri görüyoruz. Parasal olmayan nedenlerden kaynaklanan eylemlerin de nispeten çokluğuna mukabil, sermaye ve beşeri sermaye kaybı gerekçeleriyle gerçekleştirilen eylemlerin örneklerine pek rastlayamadık. Bu tür örneklerin azlığı, yerli sermaye birikimi açığına sahip bir toplum olmasından kaynaklanmış olabilir. Yeniliklerin çevre kirliliğine ya da

çevreye zarar verilmesine yol açan negatif dışsallıklarının da birtakım eylemlere yol açtığı görülmüştür.

Sonuç

Geleneksel bir toplum olmasına rağmen, sanılanın aksine yeniliklere her zaman açık olan Osmanlı İmparatorluğu makineye dayalı üretim konusunda da tereddüt yaşamamış ve bu alanda 18. yüzyılın sonlarından itibaren bizzat kendisinin öncülük ettiği ciddi teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak bu teşebbüslerin kapsamı ve sosyo-ekonomik etkileri İngiltere’de yaşanan Sanayi Devrimi ölçeğinde olmamıştır. Sanayi Devrimi diye adlandırılan üretimin yapısal dönüşümünün yol açtığı sosyal sorunların en dikkati çeken dışavurumlarından biri, devrimin sembolü olarak kabul edilebilecek “*makine*”ye karşı eylemlerden oluşmaktadır. İngiltere’deki Luddite hareketinin en çarpıcı örneğini teşkil ettiği bu karşı hareket kitlesellik kazanarak halkın büyük desteğini arkasına almış, genişleyerek bölge ya da ülke boyutunda gerçekleşmiş, uzun süreli olmuş ve birtakım radikal denilebilecek hukuki değişimlere yol açmış, sermaye (/teknoloji) ile emek arasındaki bu çatışma, devletin sermaye lehine bir tavır almasıyla neticelenmiştir. Luddite hareketine karşı sermayenin korunması ve kollanması tercihinde, sadece işçilerin bu tercihi yapmaya zorlayan kanunsuz tavrıları değil, ayrıca Bentham’cı faydacı felsefe de etkin olmuştur. Bu tercih, emek karşısında sermayenin rekabet edilemez bir güç elde etmesine yol açmıştır. Bu türden eylemler, boyutları ve sonuçları farklı olsa da, sanayileşme çabasına girişen her ekonomi için sözkonusu olmuştur.

Bütün bu eylemlerin ortak özelliklerini şöyle tespit edebiliriz: a) Olaylar yayılma eğilimi göstermemiş, Luddite eylemlerinde olduğu gibi bölge ya da ülke boyutuna varmamıştır; b) Olaylar kısa süreli olmuş, zamana yayılma eğilimi de göstermemiştir; c) Olaylar hakkaniyet çerçevesinde, genelde de işçi sınıfı lehine çözüme kavuşturulmuştur. Bu olayların sonucunda ise: Osmanlı İmparatorluğu’nun İngiltere’ye benzer şekilde tercihler yapmamış olduğu, sermaye lehine ve emek aleyhine herhangi bir politika gütmeyeceği görülmektedir. Sanayileşme çabasının yerli müteşebbise dayandırılmasının çeşitli nedenlerden dolayı güç, hatta imkansız olmasına ve bu hayati projenin özellikle yabancı yatırıma büyük ölçüde ihtiyaç duymasına rağmen, yabancı sermayenin devletin destek ve güvence sağlaması yönündeki alışkanlık ve beklentilerine karşın, devlet bu konuda toplumsal çıkar ve itirazları dikkate almış, sermaye sınıfının isteklerini adalet süzgecinden geçirmiştir.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Maliye Nezareti, Varidât-ı Umumiye Müdüriyeti, 3. Şube, Umumî: 17693, Hususî: 35

BOA, Dahiliye, Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH. MU), 80-1/37

BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umumi Yazışmalar (A. MKT. UM.) 431/59

BOA, Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR. 1. SL) 68/6732

BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT) 1445/77

BOA, Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV) 91/26

BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (HR. MKT) 49/14

BOA, Hariciye 13259

BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO) 199/69

BOA, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdüriyyeti (DH. KMS) 61-2/63

BOA, Zaptiye (ZB) 627/86

BOA, Dahiliye Nezâreti-İdare (DH. İD) 107/41, 746/299, 1019/464, 915/72663

BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD) 393/48

BOA, Rumeli Müfettişliği, Selanik Evrakı (TFR. 1. SL) 68/6732

BOA, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs (DH. KMS) 5/26 Suriye Vilâyeti Mektubi Kalemi Numara: 614

Diğer Kaynaklar

Akyıldız, Ali (2005), Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye, İletişim Yayınları, İstanbul

Archer, John E. (2000), Social Unrest and Popular Protest in England, 1780-1840, West Nyack, NY, USA: Cambridge University Press

Foellmi, Reto ve Josef Zweimueller (2005), Mass Consumption, Exclusion, and Technological Unemployment, (<http://www.rieb.kobe-u.ac.jp/coe/exclusion/ZA.pdf>)

Genç, Elif Süreyya (2005), Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi

Güzel, M.Şehmus (1990), Osmanlı İmparatorluğu'nda Makina Kırıcılığı (1907-1908), Cahit Talas'a Armağan, Ed. Alparslan Işıklı, Mesut Gülmez, Mülkiyeliler Birliği Yay.:9, Ankara

Hobsbawm, Eric. J. (2005), Sanayi ve İmparatorluk (Çev: Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 3. baskı

Horn, Jeff (2005), Machine-breaking in England and France during the Age of Revolution, Labour/Le Travail, Spring 2005

(<http://www.historycooperative.org/journals/ilt/55/horn.html>) (26 Mar. 2007)

Humphrey, Thomas M. (2004), *Ricardo versus Wicksell on Job Losses and Technological Change*, **Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly** Volume 90/4 Fall 2004

(http://www.rich.frb.org/publications/economic_research/economic_quarterly/pdfs/fall2004/humphrey.pdf)

İhsanoğlu, Ekmeleddin (1995), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Teknoloji Çağını Yakalama Gayretleri, Çağını Yakalayan Osmanlı : Osmanlı Devleti'nde modern haberleşme ve ulaştırma teknikleri* (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar) içersinde, İrcica, İstanbul

Karakışla, Yavuz Selim (1998), *Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (Der. D. Quataert, E. Zürcher) içersinde, İletişim Yay., İstanbul

Kıray, Mübeccel B. (1998), *Örgütlemeyen Kent: İzmir, Bağlam Yayınları*, İkinci basım, İstanbul

Kuran, Timur (2004), *Islam and Underdevelopment: An Old Puzzle Revisited*, **Islam and Mammon** içersinde, Princeton University Press

Kurmuş, Orhan (1982), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara

Kütükoğlu, Mübahat S. (1992), *Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri*, **150. Yılında Tanzimat** içersinde, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara

Makal, Ahmet (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, Ankara: İmge Kitabevi Yay.

Martal, Abdullah (1999), *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, 19. Yüzyıl, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir

Mokyr, Joel (1990), *The Lever of Riches. Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford: Oxford University Press

Mokyr, Joel (1996), *Innovation and Its Enemies: The Economic and Political Roots of Technological Inertia* (www.faculty.econ.northwestern.edu/faculty/mokyr/Delhi.pdf)

Mokyr, Joel (2005), *The Gifts of Athena, Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press, Fifth edition

Murphey, Rhoads (1992), *Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar ve Yeni Görüşler* (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu) içersinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No: 3692, ss. 7-20

Nuvolari, Alessandro (2000), *The "Machine Breakers" and the Industrial Revolution*, <http://fp.tm.tue.nl/ecis/Working%20Papers/eciswp27.pdf>

Önsoy, Rifat (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara

Palairët, Michael (2000), *Balkan Ekonomileri 1800-1914, Kalkınmasız Evrim*, (Çev: Ayşe Edirne), Sabancı Üniversitesi Yay, İstanbul

Pamuk, Şevket (1984), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul

Quataert, Donald (1987), *A provisional report concerning the impact of European capital on Ottoman port workers, 1880-1909*, **The Ottoman Empire and The World Economy** (Ed. By Huri İslamoğlu-İnan) içerisinde, Cambridge University Press, ss. 300-308

Quataert, Donald (1999), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim yayınları, İstanbul

Quataert, Donald (1994), *The Age of Reforms, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert) içerisinde, New York: Cambridge University Press

Quataert, Donald (1985), *Machine Breaking and the Changing carpet industry of Western Anatolia, 1860-1908*, **Journal of Social History**, 19 (1985-86), pp. 473-89

Randall, Adrian(1998), *The "Lessons" of Luddism*, **Endeavour**, vol. 22 (4)

Ricardo, David [1821] (2001), *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3rd edition, Batoche Books, Kitchener, (<http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/ricardo/Principles.pdf>)

Samuelson, Paul A. (1989), *Ricardo Was Right!*, **The Scandinavian Journal of Economics**, Vol. 91, No. 1. (Mar., 1989), ss. 47-62.

Sarc, Ömer Celal (1940), *Tanzimat ve Sanayimiz*, **Tanzimat I** içerisinde, Maarif Matbaası, İstanbul

Sencer, Oya (1969), *Türkiye'de İşçi Sınıfı –Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yay: 55

Shaw, Stanford J. (1971), *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III: 1789- 1807*, Harvard University Pres

Thompson , E. P. (2002), *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (Çev: Uygur Kocabaşoğlu), Birikim Yay., İstanbul

Vatter, Sherry (1998), *'Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914'*, **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne İşçiler 1839-1950** (Der. D. Quataert, E. Zürcher) içerisinde, İletişim Yay., İstanbul

Vatter, Sherry (1993), *Journeymen Textile Weavers in Nineteenth-Century Damascus: A Collective Biography*, **Struggle and Survival in the Modern Middle East** (E. Burke (ed.), içerisinde

Yapıcı, Olcay Pullukçuoğlu (1998), *Sanayileşme Sürecinde Balkan Tekstil Endüstrisi*, **Toplumsal Tarih**, Aralık 1998, s. 60, c. 10